

Austrijos nuosavybės gražinimas ir kompensacija asmenims, nukentėjusiems nuo nacių režimo

Ižanga. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Austrijai atgimus kaip nepriklausomai valstybei, buvo imtasi priemonių siekiant atlyginti žalą ir kompensuoti nuostolius nacių aukoms. Terminas „nuosavybės gražinimas“ siejamas su turto, kuri nacių aukos turėjo iki 1938 m., gražinimu, o terminas „kompensacija“ reiškia priemones patenkinti pagrindinius nacių režimo aukų poreikius, pavyzdžiui, pašalpas ir pensijas. Dėl šių mėginimų, pradėtų dar remiant sąjungininkams (iki 1955 m.), kuriuos vėliau perėmė jau nepriklausoma vyriausybė, 1961 m. Žydų pretenzijų Austrijai komiteto pirmininkas Nahumas Goldmanas pareiškė, kad šis komitetas daugiau nesiims jokių priemonių ir nereikalaus papildomų įstatymų dėl nukentėjusiųjų nuo nacių režimo interesų. Nepaisant to, daugelis Austrijos vyriausybės pastangas laikė nepakankamomis ir vertino kritiškai. Netolimoje praeityje Austrijos nuosavybės gražinimo įstatymų praktinis įgyvendinimas sulaukė dar daugiau kritikos. Siekdama labiau paviešinti Austrijos valdžios organų darbą šioje srityje, federalinė valdžia 1988 m. nusprendė įsteigti Ekspertų komisiją.

Istorinis pagrindas. Apie Austrijos žydų persekiojimus yra sukaupta daug dokumentų, apie kitas nacių aukas (homoseksualus, neįgaliuosius ir kt.) išliko tik atsitiktinė statistinė informacija.

1934 m. Austrijoje gyveno apie 210 tūkst. žydų, iš kurių apie 110 tūkst. buvo priversti emigruoti. Naciai išžudė 65 tūkst. Austrijos žydų. Bendra žydų turto, kuris buvo įvertintas ir

„arijanizuotas“ (kurį užgrobė „arijai“, t. y. ne-žydų tautybės asmenys) 1938 m. Austrijoje, vertė – 2 041 828 tūkst. reichsmarkių (1,01 mlrd. JAV dolerių). 28 proc. sudarė nekilnojamasis turtas, 15,5 proc. – verslas, 13 proc. – akcijos, kitą dalį – tiksliai neapibrėžti daiktai (paveikslai, juvelyriniai dirbiniai ir pan.). Dar daug daiktų, tokių kaip baldai ir namų ūkio daiktai, buvo visai neįskaičiuoti.

Nuosavybės gražinimas ir kompensacija už nuostolius. Pagal „registracijos įstatymą“ (*Anmeldegesetz*), priimtą 1945 m., „arijanizuoto“ turto savininkams liepta jį suregistruoti ir nesiimti jokių tolesnių veiksmų, susijusių su tuo turtu, išskyrus „įprastas administracines priemones“ (nesilaikantiems įstatymo bausmė buvo įkalinimas iki penkerių metų). Kitas įstatymas (*Nichtigkeitsgesetz*) paskelbė negaliojančiais visus vokiečių okupacijos laikotarpio teisinius sandorius, jeigu jie buvo sudaryti remiantis persekiojimu ir rasine diskriminacija.

Teisinis materialinio turto gražinimo pagrindas buvo septyni nuosavybės gražinimo įstatymai (*Rückstellungsgesetze*), priimti 1946–1949 m. Teisę į nuosavybės atkūrimą turėjo nukentėję asmenys, jų tiesioginiai palikuonys bei broliai ir seserys.

Svarbiausias buvo trečiasis nuosavybės gražinimo įstatymas (priimtas 1947 m.), kuris reglamentavo privačios nuosavybės gražinimą. Šis įstatymas numatė, kad turi būti gražintas ir prievarta konfiskuotas turtas, netgi jei pagal teismo protokolą operacija buvo teisėta, tačiau priėmėjas negalėjo įrodyti, jog ši operacija įvyk-

dyta ne nacių valdymo laikotarpiu. Pagal pirmą ir antrą nuosavybės grąžinimo įstatymus reglamentuotas valstybinio turto (pvz., konfiskuoto) grąžinimas; pagal ketvirtą – nebegaliojantis registruoto verslo panaikinimas ar kitoks pakeitimas; penktasis apėmė turto grąžinimą įmonėms, kurios okupacijos laikotarpiu prarado teisinį statusą; pagal šeštą įstatymą buvo grąžinti patentai, firmų ženklai ir atkurtos autorinės teisės; septintas įstatymas numatė kompensacijas už pirmalaikį atleidimą iš darbo.

Išskyrus bylas, sprendžiamas pagal pirmą ir antrą įstatymus, kitas pretenzijas teikdavo vadinamosios nuosavybės grąžinimo komisijos (*Rückstellungskommissionen*), kurias sudarė trys teisėjai ir tarėjai – iš jų bent vienas turėjo būti nukentėjęs nuo nacių persekiojimo. Pretenzijos galėjo būti teikiamos iki pat Aukščiausiojo Teismo. Galutiniai prašymų padavimo terminai skyrėsi; pagal trečią įstatymą su tam tikromis išimtimis ši data buvo 1955 m. gruodžio 31 d.

Iki 1966 m. nuosavybės grąžinimo komisijos išnagrinėjo 42 tūkst. teismo procesų, iš jų 40 tūkst. – jau iki 1957 m. Apie 12,5 tūkst. bylų buvo išspręstos, apie 8 tūkst. – išreikalautas žalos atlyginimas, 7,5 tūkst. pareiškimų atsiimta ir 4750 bylų atmestos (visos kitos baigėsi kitaip).

Deja, ne dėl viso „arijanizuoto“ ir registruoto turto grąžinimo kreiptasi, todėl jis nebuvo grąžintas teisėtiems šeiminiškams. Siekiant užtikrinti, kad šis turtas būtų taip pat panaudotas atlyginti žalai nukentėjusiems nuo nacių režimo asmenims, 1957 m. pagal nukentėjusiųjų organizacijų įstatymą (*Auffangorganisationsgesetz*) įsteigti vadinamieji Aukų fondai A ir B (*Collection Points A and B*). Aukų fondas A sprendė klausimus, susijusius su nepareikalautu turtu, kuris anksčiau priklausė žydų bendruomenei; fondas B – klausimus, susijusius su nepareikalautu turtu, priklausiusiu kitiems asmenims. Iš Aukų fondo A nukentėjusiems nuo persekiojimų asmenims išmokėta 173,2 mln. ATS (apie 15 mln. JAV dolerių), o iš

Aukų fondo B – 50,3 mln. ATS (apie 4,3 mln. JAV dolerių).

Dar vienas įstatymas (*Kriegs-und Verfolgungssachschädengesetz*) numatė kompensaciją už netektus namų ūkio daiktus ir profesinės paskirties įrangą; bendra šios kompensacijos suma siekė 150 mln. ATS (13 mln. JAV dolerių). Siekiant atlyginti už prarastus grynuosius pinigus ir *Judenvermögensabgabe* mokestį (ši mokestį nacių valdžiai mokėjo tik žydai), 1961 m. buvo įkurtas fondas, iš kurio apie 8335 asmenys, pateikę paraiškas dėl kompensacijos, gavo iš viso 185 mln. ATS (apie 16 mln. JAV dolerių).

Deja, **nuomos** klausimas tebėra atviras. Apie 70 tūkst. butų buvo „arijanizuoti“ po 1937 m. ir pasikeitusios okupacijos. Pagal trečią nuosavybės grąžinimo įstatymą, butų ir verslo patalpų savininkų pateiktos pretenzijos turėjo būti svarstomos atskiru klausimu, tačiau jis taip ir liko neišspręstas.

Apskritai teisinį nuosavybės grąžinimo (išskyrus nuomos klausimą) nagrinėjimą, nepaisant vienokios ar kitokios kritikos, pripažino tiek sąjungininkės, tiek nukentėjusiųjų organizacijos. Šiandien, deja, sudėtinga patikrinti, ar efektyvus buvo nuosavybės grąžinimo komisijų darbas, nes šiuo metu neatliekamas sistemingas dokumentų tyrimas ar istorinė analizė. Kaip jau minėta, iš visų pateiktų kreipimusi maždaug penktadalis buvo patvirtinti, trečdalis – išspręsti abipusiu sutarimu ir dar trečdalis – atmesti arba atsiimti. Apie grąžinto turto piniginę vertę nėra likę jokios informacijos. Viena svarbesnių užduočių istorikų komisijai – atlikti tyrimą, ar tinkamai organizuota teisinė apsauga, garantuota nukentėjusiesiems teikiant paraiškas.

Meno kūriniai ir kultūros vertybės. Meno kūrinių ir kultūros vertybių, negrąžintų pagal pirmą ir antrą nuosavybės grąžinimo įstatymus, klausimas buvo sprendžiamas remiantis kitais dviem įstatymais, priimtais 1969 ir 1985 m. (*Erstes und Zweites Kunst- und Kulturgüterb-*

reinigungsgesetz). Kiti daiktai, kurių tikrųjų savininkų ar teisėtų paveldėtojų nepavyko nustatyti, buvo parduoti aukcione („Mauerbach Auction“) 1996 m. spalio mėn. Gautas pelnas – 155 mln. ATS (apie 13,5 mln. JAV dolerių) – pervestas Austrijos žydų bendruomenei (*Israelitische Kultusgemeinde Österreichs*).

Paskutiniai archyvinės medžiagos tyrimai parodė, kad didelė dalis meno kūrinių, kurių kilmės vietos nepavyko nustatyti ir kurie, manoma, priklausė nukentėjusiems nuo nacių režimo asmenims, dabar yra Austrijos Respublikos nuosavybė. Dėl kai kurių šių meno kūrinių Austrijos švietimo ministerijos įsteigta komisija patvirtino, kad jie tikrai buvo atimti iš nukentėjusiųjų nuo nacių. Todėl Austrijos Parlamentas 1998 m. priėmė įstatymą, kuris nustatė, kad už tokius meno kūrinius priklauso kompensacija arba, jei nepavyksta nustatyti tikrųjų savininkų bei jų paveldėtojų, tie kūriniai turi būti parduodami aukcione, o gautas pelnas per Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondą turi būti mokamas nepasiturintiems nukentėjusiems asmenims.

Nacių auksas. 1938 m. kovo 17 d. Austrijos centriniame banke buvo 78 267 metrinių tonų aukso atsargos, kurios po prijungimo (*Anschluß*) nelegaliai pervežtos į Vokietijos Reicho banką. Todėl Austrija buvo viena iš dešimties šalių, pateikusių pretenziją Trišalei aukso komisijai (TGC) dėl aukso atsargų grąžinimo. Po karo TGC pripažino Austrijos teisę į auksą ir buvo grąžinta 50 183 tonos aukso. 1998 m. TGC baigė savo veiklą ir likusį auksą pervedė dešimčiai šalių, pateikusių tokias pačias pretenzijas. Šios šalys atsižvelgė ir į Jungtinių Valstijų 1997 m. gegužės mėn. vadinamajame „Eizenstato protokole“ pateiktą pasiūlymą likusį auksą per tarptautinį nacių persekiotų asmenų šalpos fondą padėti į bendrą fondą (apie 70 mln. JAV dolerių) išlikusioms holokausto aukoms, ypač tiems nepasiturintiems nukentėjusiems, kurie iki tol gavo nedidelę kompensaciją arba jos visai negavo. Be to, fondo

paskirtis taip pat buvo remti projektus, skirtus kovai su antisemitizmu, rasizmu, ksenofobija ir netolerancija.

Austrija pritarė šiam siūlymui ir pareiškė esanti pasirengusi paaukoti likusią aukso dalį. Austrijos užsienio reikalų ministerijos ekspertai padėjo parengti fondo įstatus. 1998 m. lapkričio mėn. Austrijos Parlamentas priėmė įstatymą dėl likusio Austrijos aukso pervedimo į fondą ir padarė pakeitimus įstatyme dėl Austrijos Nacionalinio socializmo aukų fondo (kurioms bus paskirtos Austrijos aukso dalies išmokos), o 1999 m. kovo mėn. Austrijos aukso dalis buvo pervesta į Tarptautinį fondą.

Klausimas dėl asmeninio aukso, atimto iš holokausto aukų, turi būti sprendžiamas atskirai. Jungtinėse Valstijose iškeltose grupių kaltinamosiose bylose minimi Austrijos bankai *Creditanstalt-Bankverein*, *Länderbank* (dabar Austrijos banko dalis) ir *Mercurbank*. Šiems bankams pateikti kaltinimai dėl dalyvavimo prekyboje auksu, atimtu iš nukentėjusių asmenų. Austrijos Respublika nėra tiesiogiai įtraukta į šią bylą, nes kaltinimai nukreipti prieš privačius asmenis ir firmas. Nepaisant to, federalinis kancleris ir vicekancleris išreiškė viltį, kad Austrijos įmonės bendradarbiaus tiriant grąžinimo bylas.

Priverčiamieji darbai. Apskaičiuota, kad apie 700 tūkst. užsieniečių (civiliai asmenys, karo ir koncentracijos stovyklų kaliniai) nacių valdymo laikotarpiu buvo priversti atlikti priverčiamuosius darbus Austrijos teritorijoje. Du trečdaliai jų atvežti iš Lenkijos arba Sovietų Sąjungos. Paprastai jiems Austrijos vyriausybė arba įmonės (ar jų teisėtos perėmėjos), kurioms jie dirbo, už jų sunkų darbą jokios kompensacijos nemokėjo. Dėl pastaraisiais metais pateiktų prašymų tai kompensuoti kai kurios Austrijos kompanijos atliko tyrimą savo archyvuose apie galimus priverčiamuosius darbus. Be kita ko, tokie prašymai buvo pateikti ir JAV keltose grupių kaltinamosiose bylose bei lenkų organizacijose.

Draudimo kompanijos. Pagal 1958 m. Austrijos draudimo įstatymą ilgą laiką nebuvo įmanoma pateikti prašymų dėl žalos atlyginimo. Nepaisant šio fakto, Austrijos draudimo kompanijos priėmė senus draudimo polisus, nors nukentėjusiems asmenims išmokėtos sumos buvo sąlyginai mažos dėl infliacijos. Kadangi klausimas tebėra atviras ir neišspręstas, šioje srityje būtina atlikti išsamesnį tyrimą.

Draudimo polisų klausimas svarstytas ir Vašingtono konferencijoje dėl holokausto laikotarpio turto likimo (1998 m. lapkričio 30–gruodžio 3 d.).

JAV teismo prieš šešiolika Europos draudimo kompanijų grupių kaltinamojoje byloje paminėtos dvi Austrijos draudimo kompanijos.

Pensijos. Nuo 1956 m. Austrijos socialinio draudimo sistema skyrė specialias išmokas asmenims, nukentėjusiems nuo persekiojimų dėl rasės, religijos ar nuo politinių veiksmų. Vėliau parengtos dar kelios papildomos nuostatos nukentėjusiųjų naudai, todėl šiandien apie 25 tūkst. asmenų gauna padidintas Austrijos socialines pensijas. Kasmet pensijoms išmokama apie 2 mlrd. ATS (apie 170 mln. JAV dolerių). Daugelis nukentėjusiųjų gauna šias pensijas, net jeigu jų socialinio draudimo įmokos buvo gana mažos. Be to, teisę į šias pensijas turi visi nukentėjusieji Austrijos piliečiai, nesvarbu, kokios tautybės jie būtų (80 proc. asmenų, gaunančių padidintas pensijas, gyvena ne Austrijoje, apie 10 tūkst. – JAV, 3 tūkst. – Izraelyje ir 3 tūkst. – Jungtinėje Karalystėje).

Pasipriešinimo kovų dalyviai ir nukentėję nuo politinio persekiojimo asmenys gauna kompensacijas pagal atskirą aukų socialinio aprūpinimo įstatymą (*Opferfürsorgegesetz*). Šiuo metu dar galima kreiptis dėl kompensacijos, tačiau besikreipiantieji būtinai turi turėti Austrijos pilietybę.

Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondas. Nukentėjusieji nuo nacių režimo, kurie gavo mažą kompensaciją arba ne-

gavo jokios, gali gauti kompensaciją per Austrijos Respublikos Nacionalinio socializmo aukų fondą, įsteigtą 1995 m. Nuo tada 23 tūkst. žmonių kiekvienas gavo po 70 tūkst. ATS išmokas (6080 JAV dolerių).

Bendradarbiavimas su žydų organizacijomis. Austrijos vyriausybė remia „Israelitische Kulturgemeinde“ ir keletą tokių žydų organizacijų kaip HIAS (Žydų imigracijos paramos draugija), RAV TOV (Emigracijos į JAV organizacija) bei Žydų pretenzijų komitetas. Buvo skirta 300 mln. ATS (apie 26 mln. JAV dolerių), pirmiausia Izraelyje, paremti tokioms institucijoms, kaip pagyvenusių asmenų namai.

Austrijos tautybės aktas. Remdamiesi 1993 m. priimtu Austrijos tautybės akto papildymu, emigrantai gali reikalauti Austrijos pilietybės, jeigu jie buvo persekiojami iki 1945 m. gegužės 9 d. (arba grėsė persekiojimas). Jie neprivalo atsisakyti savo pilietybės nei apsigyventi Austrijos teritorijoje. Pagal šias nuostatas daugiau kaip 1200 asmenų visame pasaulyje (apie 800 iš jų Izraelyje) kreipėsi dėl Austrijos pilietybės ir ji buvo jiems suteikta. 1998 m. suteikta galimybė gauti Austrijos pilietybę ir anksčiau Austrijos-Vengrijos monarchijai priklausiusių valstybių buvusiems piliečiams, kurie gyveno Austrijoje iki 1938 m.

Programos prieš rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Austrijoje yra kelios organizacijos, kurios kviečia Austrijos gyventojus, emigravusius 1938 m., vėl apsilankyti Austrijoje. Šių „lankymo programų“ metu suteikiama galimybė atnaujinti senus ryšius bei susitikti su jauna Austrijos karta. Ypač sėkmingai tokias kasmetines lankytojų programas organizuoja Žydų sutikimo tarnyba, remiama Austrijos vyriausybės bei Vienos miesto.

Nuo 1991 m. jaunieji austrai turi galimybę atlikti karinę tarnybą kaip savanoriai šiose įstaigose: *Anne-Frank-House* (Anos Frank namai, Amsterdamas), *Spiro* institute (Londonas),

Leo Baeck institute (Niujorkas), JAV Holo-kausto muziejuje (Vašingtonas) bei Osvencime (Lenkija).

Austrijos mokyklose labai rimtai žiūrima į mokinių švietimą apie rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Mokyklose tai yra visų dėstomų dalykų dalis, tačiau ypatingas dėmesys jiems skiriamas civilinio švietimo bei istorijos mokymo programose. Taip pat daug dėmesio skiriama mokymui apie žmogaus bei politines teises, pabrėžiant jų svarbą demokratijai. Austrijos švietimo ministerija siunčia į mokyklas ekspertus ir liudytojus papasakoti apie nacionalinį socializmą bei ekstremizmą. Ekspertai taip pat dalyvauja mokyklų rengiamose ekskursijose į

Mauthauzeno ir kitas koncentracijos stovyklas. Mokytojai kasmet dalyvauja seminaruose šia tema, plečia savo žinias šioje srityje bei keičiasi mokymo patirtimi su gyvais liudytojais ir ekspertais.

Mokytojai ir mokiniai nuolat gauna knygų, garso ir video įrašų bei kitokios informacijos priemonių apie rasizmą, antisemitizmą ir ksenofobiją. Tokią informaciją rengia šios srities ekspertai ir mokslininkai.

Ypač daug dėmesio mokymo programose, specialiuose projektuose ir kitoje mokymo veikloje skiriama nacionalinio socializmo aukų „atminties dienoms“ (*Memorial days*) bei Žmogaus teisių diena pažymėti.